

بررسی فراتحلیلی عوامل مؤثر بر جذب و شرکت دانش آموزان در نماز جماعت مدارس*

دکتر احمدرضا نصر^۱

حمیده معین پور^۲

دکتر حمیدرضا عریضی^۳

زهره باقری^۴

چکیده

به دلیل فواید فردی، اجتماعی و فرهنگی قابل توجه نماز، مدارس سعی کرده‌اند آن را در برنامه خود نهادینه سازند و از این رو پژوهشهایی در این زمینه انجام داده‌اند. هدف پژوهش حاضر آن است که با استفاده از روش فراتحلیل، مجموعه‌ای از عوامل مؤثر بر جذب و شرکت دانش آموزان در نماز جماعت مدارس را ارائه نماید. برای انجام این پژوهش کلیه پژوهشهای انجام شده در سراسر کشور گردآوری و بررسی شد. در مجموع ۱۵ مورد آن پژوهش‌ها دارای ویژگیهای مشمول در سنجش فراتحلیل به خصوص ویژگی محاسبه سنجش اندازه اثر بودند. برای فراتحلیل از رویکرد هاجس و برای تفسیر یافته‌ها از رویکرد کوهن استفاده شد. یافته‌های پژوهش در قالب ۲۶ عامل که در ۷ مقوله دسته‌بندی شده،

* بدین وسیله از حمایت‌های مالی و فکری شورای تحقیقات سازمان آموزش و پرورش استان اصفهان از این پژوهش سپاسگزاری می‌نمایم. همچنین، از درگاه خداوند متعال علو درجات همکار محترم شادروان سرکارخانم معین پور را که همواره مجذبه برای پژوهش تلاش می‌نمود، خواستاریم.

تاریخ دریافت: ۱۳۸۴/۶/۲۵؛ تاریخ آغاز بررسی: ۱۳۸۴/۸/۲۷؛ تاریخ تصویب: ۱۳۸۷/۷/۱۵

۱- دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه اصفهان (ای میل: ranra@edu.ui.ac.ir)

۲- مدرس مراکز تربیت معلم و آموزش عالی فرهنگیان

۳- استادیار گروه روان‌شناسی دانشگاه اصفهان

۴- کارشناس مدیریت و برنامه ریزی آموزشی

ارائه گردیده است. مقوله‌های هفتگانه عبارت‌اند از: عوامل فردی، خانوادگی، انسانی درون مدرسه‌ای، فیزیکی درون مدرسه‌ای، سایر عوامل مدرسه‌ای، همسالان و محیط. کلید واژه‌ها: نماز جماعت، مدارس، دانش‌آموز و فراتحلیل

مقدمه

نماز، تقدیم حمد و سپاس به درگاه خالق منان و کامل‌ترین پاسخ به عالی‌ترین نیاز انسان؛ یعنی کمال‌جویی است. «نماز» فرصتی برای طراوت بخشیدن روح و پلی برای نیل به اوج کمال مطلق و زینت‌بخش شخصیت و منش مؤمنان است. «نماز» یکی از اساسی‌ترین ارکان حیات، تمدن، فرهنگ، زندگی و تحرک جوامع انسانی است.

اگرچه نماز دارای اهمیت فراوان است، اما برگزار کردن نماز به جماعت اهمیت بیشتر دارد، زیرا نماز جماعت نمادی با ارزش از جامعه مطلوب اسلامی است که عناصری مانند رهبری، اتحاد و نظم را دربر می‌گیرد. بنابراین، مطالعه نماز جماعت و حکمت‌های فراوانی که در آن نهفته، حایز اهمیت است. به همین دلیل، یکی از مهمترین مسائلی که فکر دینداران جوامع گوناگون بشری را به خود جلب کرده، این مسئله است که چگونه فرزندان جامعه را دیندار و نمازخوان کنند و آنها را از بهره‌های فراوان این ودیعه آسمانی پرنصیب سازند.

پرستش حقیقتی است که در همه موجودات عالم وجود دارد و موجودی در عالم نیست که پرستنده حق نباشد. این حقیقت که گوشه‌هایی از رموز آن در عالم کشف و شهود برای عالمان راستین پدیدار گشته، در آیه شریفه ۴۳ سوره بنی اسرائیل این گونه آورده شده است:

«و ان من شیء الا یسبح بحمده و لکن لا تفقهون تسبیحهم»

«موجودی نیست که تسبیح‌گوی خداوند سبحان نباشد، لکن تسبیح آن‌ها را متوجه نمی‌شود.»

با دقت در آیات قرآن درمی‌یابیم که نه تنها هستی تسبیح‌گوی خداست، بلکه هیچ‌کسی نیست که از پرتو نور خدا استفاده نکرده باشد. خداوند راز و رمز آفرینش انسان را عبادت قرار داده چنانچه فرموده است:

«و ما خلقت الجن و الانس الا لیعبدون» (ذاریات/ ۵۶)

«خلق نکردم جن و انس را مگر برای آنکه مرا بندگی کنند» و بزرگترین نوع عبادت که در تمامی ادیان آسمانی وجود داشته، همانا نماز است.

فرهنگ اسلامی براساس زدودن منیت‌ها و رهایی انسان از تنهایی و حصار خود، نماز جماعت را حایز اهمیت فراوان دانسته است. نماز جماعت سند انسجام مسلمانان و تبلور انضباط آنهاست و نمونه‌ای ارزنده از هماهنگی مسلمانان است. غمخوار یزدی (۱۳۷۷) فواید نماز جماعت را چنین بر شمرده است: نماز جماعت یک عبادت دسته‌جمعی است که مسلمانان در زمان و مکان واحد و به شکل واحد در صفوف منظم به امامت واحدی اقتدا می‌کنند و از این طریق تمرین رعایت نظم و آراستگی و نیز اطاعت از رهبری را می‌آموزند. علاوه بر آن، موجب وحدت و یکپارچگی مسلمانان می‌شود.

به دلیل اهمیت نماز لازم است که با استفاده از پژوهشهایی که در زمینه عوامل مؤثر در اقامه نماز انجام گرفته است، بررسی و تجزیه و تحلیل دقیقی صورت پذیرد. پژوهشها در این زمینه عوامل متفاوتی را در گرایش و شرکت دانش‌آموزان در نماز جماعت؛ از جمله متغیرهای فردی، خانوادگی، آموزشگاهی (درون مدرسه‌ای)، گروه همسالان و دوستان، جو و محیط اجتماعی معرفی نموده‌اند. این متغیرها شامل زیر مجموعه‌های دیگری است که در پژوهش حاضر به هر یک از آنها پرداخته می‌شود.

مدرسه به عنوان مرکز فراگیری می‌تواند به کنترل و درمان نابسامانیهای دانش‌آموزان پردازد. پژوهشها نشان می‌دهند مدرسی که اقامه نماز را جدی گرفته‌اند، اضطرابها و ناهنجاریها، ضد ارزشها و مشکلات اخلاقی کمتر را شاهد بوده‌اند. در پژوهشهایی نیز به بررسی علل شرکت یا عدم شرکت دانش‌آموزان در نماز جماعت مدارس پرداخته شده است که به نمونه‌هایی از آنها اشاره می‌شود:

کمالی نهاد (۱۳۷۱) در پژوهشی با عنوان «بررسی علل و عوامل مؤثر بر گرایش دانش‌آموزان دبیرستانی به نماز» دریافت که ۷۰ درصد دانش‌آموزان نماز می‌خوانند و ۲۸ درصد از آنان بسیار کم یا اصلاً نماز نمی‌خوانند. دانش‌آموزانی که در نماز جماعت شرکت نکرده‌اند، دلایلی از قبیل: نامناسب بودن شرایط جوی نمازخانه، نامناسب بودن امکانات فیزیکی مانند سرویس بهداشتی، مناسب نبودن وقت برگزاری نماز، طولانی و خسته‌کننده بودن مراسم نماز را مطرح نموده‌اند.

حسن بیگلو (۱۳۷۲) نیز پژوهشی با عنوان «بررسی علل و عوامل درون مدرسه‌ای مؤثر بر جذب دانش‌آموزان به نماز» انجام داده است. در این پژوهش، اعتقاد و ایمان قلبی شخص در درجه اول و حضور کارکنان مدرسه در صفوف نماز جماعت در مرحله دوم اهمیت قرار گرفته است.

حسینی (۱۳۷۴) میان آموزش در مدرسه و نماز خواندن دانش‌آموزان رابطه‌ای معنادار یافته است. وی همچنین، نحوه عملکرد معلمان و شرکت آنان در نماز جماعت مدرسه، و ارتباط صمیمانه با دانش‌آموزان را در برپایی هرچه با شکوه‌تر نماز جماعت و علاقه‌مندی دانش‌آموزان به این امر مؤثر دانسته است.

عسگری (۱۳۷۸) طی پژوهش خود با عنوان «بررسی نگرش و نحوه جذب دانش‌آموزان استان همدان به نماز جماعت مدارس» چنین اعلام نموده است که زمان مناسب برگزاری نماز، آشنا نمودن دانش‌آموزان با اهمیت و به‌ویژه فلسفه نماز و تقویت درونی دانش‌آموزان در این خصوص باید مورد تأکید قرار گیرد.

بهرامی (۱۳۷۹) با انجام دادن پژوهش «بررسی راهکارهای ایجاد گرایش به نماز در بین دانش‌آموزان مدارس راهنمایی استان لرستان» به این نتایج دست یافته است که میان گرایش به نماز در میان دانش‌آموزان دختر و پسر تفاوت معنادار وجود دارد. این بدان معناست که گرایش دانش‌آموزان دختر به نماز نسبت به پسران قوی‌تر است. همچنین، وجود نمازخانه و امکانات، تشویق دانش‌آموزان و اهمیت پدر و مادر به نماز را در گرایش دانش‌آموزان به نماز بسیار مؤثر دانسته است.

محققان دیگری چون آزادیان (۱۳۷۳)، بشلیده (۱۳۷۹)، بنائیان سفید (۱۳۷۲)، سبیلان اردستانی (۱۳۷۹)، صفایی فیروزآبادی (۱۳۷۱) نیز نتایج مشابه اعلام نموده‌اند. با توجه به روش پژوهش حاضر، تعداد ۴۹ پروژه پژوهشی مورد بررسی قرار گرفته که نتیجه فراتحلیل پژوهشها در بخشهای بعدی مقاله درج شده است.

پژوهشهای خارج از کشور مربوط به تربیت مذهبی و اخلاقی و لزوم عبادت در زندگی و مدارس، حاکی از اهمیت این مسئله است. برای مثال، هایس^۱ (۱۹۹۶) مروری برآینده تربیتی، اخلاقی و دینی داشته و ضرورت راه‌حلهای کارآمد در این زمینه را مطرح نموده است. وی بر عرضه خدمات مؤثر برای اجرای این برنامه‌ها تأکید کرده است. در همین راستا، پارتیج^۲ (۱۹۹۵) بر این امر تأکید نموده است که برای انجام دادن عبادتهای گروهی در مدارس لازم است خانواده‌ها، و سازمانهای خصوصی و عمومی در اجرای این مسؤولیت مشارکت داشته باشند و این مسئله

1- Hayes

2- Partige

تحمیلی نباشد.

- بائر^۱ (۱۹۹۵) پژوهشی در زمینه عدم موفقیت در اجرای عبادت روزانه در مدارس متوسطه ایالات متحد آمریکا و بررسیهایی پیرامون مسائل زیر انجام داده است:
۱. چرا اجرای آزمایشی انواع عبادت در مدارس ناموفق بوده است؟
  ۲. چرا معلم به عنوان مدل اخلاقی مناسب نتوانسته است نقش خود را ایفا کند؟
  ۳. چه اشتباهی در عقاید صاحب نظران محلی و ایالتی پیرامون چگونگی اجرای عبادت در مدارس وجود دارد؟
  ۴. آیا آزادی مذهب در مورد کسانی که می‌خواهند مراسم عبادی را در مدارس برگزار کنند، محدود نشده است؟

انجام دادن این گونه پژوهشها حاکی از لزوم اهمیت قائل شدن به نقش مذهب در مدارس است. ساس^۲ (۱۹۹۵) براساس پژوهشی یک راهنمای معلم شامل نوار ویدئویی به نام «یک ملت تحت نظر خداوند» تهیه نموده است. این راهنما به دانش‌آموزان کمک می‌کند تا:

۱. تاریخ آزادی مذهب و نخستین اصلاحیه مربوط به آن را بشناسند؛
۲. بحث و مجادله پیرامون برقراری عبادت در مدرسه را تجربه کنند؛
۳. تضاد میان بسیاری از دیدگاهها درباره مدارس فاقد عبادت را مقایسه کنند؛
۴. عقاید خود را پیرامون این نظرات گسترش دهند و در مورد عبادت در مدارس بحث نمایند.

این فعالیتها طیفی از تجارب گوناگون شامل بحثهای کلاسی، کار در گروه کوچک، تحقیق، نگارش و یادگیری فعال را برای دانش‌آموزان فراهم می‌کنند. مهمتر این که دانش‌آموزان را تشویق می‌کنند که به اطلاعات خود درباره مسئله مورد بحث متکی باشند، تحلیل کنند، عقیده جدید بیان کنند و مفاهیم و نظراتی را که مطالعه می‌کنند، کامل کنند. نتیجه این فعالیتها به این امر منجر می‌شود که دانش‌آموز با شناخت کامل در برنامه عبادات فردی یا جمعی شرکت داشته باشد.

رومانوسکی^۳ (۲۰۰۲) طی پژوهشی دفاع از اجرای عبادت روزانه در مدارس را نیازی مبرم و ضروری دانسته است و عقیده دارد که در این زمینه درک نظرات کلیسا، دولت و فهم فرهنگی

1- Bauer

1- Sass

2- Romanowski

حایز اهمیت است. لی^۱ (۲۰۰۲)، اظهار داشته است گروهی که به صورت تیمی با هم عبادت می‌کنند، بهتر در کنار یکدیگر باقی می‌مانند. منظور این است که مسائل معنوی پیوند عمیق‌تر میان افراد ایجاد می‌کند؛ به گونه‌ای که در تسهیل سایر فعالیتها و موفقیت‌های بعدی تأثیرگذار است.

پژوهشهای مذکور نشان داده که تربیت مذهبی و اخلاقی دانش آموزان یکی از نگرانی‌های جوامع بشری است که روز به روز بر اهمیت آن افزوده می‌شود. عبادت به طور عام و برگزاری نماز جماعت در مدارس به طور خاص یکی از مصداق‌های توجه به تربیت مذهبی است که در مدارس جوامع اسلامی برگزار می‌شود. راههای جذب هر چه بیشتر دانش آموزان به این عبادت، موضوع پژوهشهای زیادی بوده است که نتایج برخی از آنها در قسمتهای قبل ارائه شد. آنچه پژوهش حاضر دنبال می‌کند این است که در مجموع، پژوهشهای گوناگون چه عواملی را به طور معنادار در جذب هر چه بیشتر دانش آموزان به نماز جماعت در مدارس مؤثر می‌داند. یافتن پاسخ این سؤال با روش فراتحلیل امکان پذیر است که پژوهش حاضر قصد انجام آن را دارد. روشن شدن پاسخ این سؤال کمک شایان توجهی به همه دست اندرکاران به ویژه مسئولان امور تربیتی و دینی مدارس می‌کند تا با توجه به آنها زمینه رونق بخشیدن برگزاری نماز جماعت را در مدارس فراهم سازند.

روش پژوهش

به منظور اجرای پژوهش حاضر، روش فراتحلیل^۲ مورد استفاده قرار گرفته است. در این روش پژوهشگر سعی بر ثبت ویژگیها و یافته‌های پژوهشها در قالب مفاهیم کمی دارد و آنها را آماده استفاده از روشهای نیرومند آماری می‌سازد تا از این طریق به نتایج منسجم و یکپارچه برسد. دلاور (۱۳۷۴، ص: ۲۸۹)، اظهار می‌دارد: «فراتحلیل مهارتی است که در آن از روشهای آماری، کمی و ریاضی استفاده می‌شود. اصل اساسی این روش عبارت است از ترکیب نتایج متعدد و استخراج نتایج جدید و منسجم و حذف آنچه موجب سوگیری در نتایج نهایی می‌شود». روش فراتحلیل به پژوهشگر امکان می‌دهد که در مقایسه با انجام پژوهش با یک روش، به شناختی بیشتر از پدیده‌ها برسد، زیرا با ترکیب مطالعات انجام شده نتیجه‌گیری کلی حاصل می‌شود (شکرکن (۱۳۷۷)، گال (۱۹۹۶)).

بررسیها نشان می‌دهند که از اواخر دهه ۱۹۷۰ تا کنون در رشته‌های گوناگون علوم پزشکی، علوم پایه و علوم انسانی تحقیقاتی که از روش فراتحلیل استفاده نموده‌اند، متعدد است (گال،

1- Lee

2- Meta – analysis

۱۹۹۶). برای مثال، در سال ۱۹۹۲، انجمن مدیریت دانشگاه آرکانزاس^۱ مروری فراتحلیلی روی ارتباط میان غیبت و عملکرد کارکنان انجام داده است که در آن ۳۳ ضریب همبستگی مربوط به هفده پژوهش با یکدیگر ترکیب شدند. تئودور نیز مطالعه‌ای روی ارتباط میان ویژگیهای دانش‌آموزان و نگرش آنها نسبت به علم انجام داده که از روش فراتحلیل استفاده نموده است (به نقل از جعفریان، ۱۳۷۸). شایان ذکر است که در ایران تحقیقات فراتحلیلی، به ویژه در حوزه علوم تربیتی بسیار محدود است؛ از جمله آنها پژوهش جعفریان (۱۳۷۸) است که پیرامون رضایت شغلی معلمان انجام گرفته است.

در اجرای پژوهش حاضر، به منظور گردآوری و انتخاب پژوهشهای مناسب برای فراتحلیل، اقداماتی به شرح ذیل انجام گرفت:

۱. تهیه فهرست مقدماتی از پژوهشهای مرتبط با موضوع از طریق مطالعه منابع در دسترس؛
۲. مکاتبه با استانهای مورد نظر با همکاری شورای تحقیقات سازمان آموزش و پرورش استان اصفهان و پیگیری آنها؛
۳. مراجعه به مراکز پژوهشی مانند پژوهشکده تعلیم و تربیت وزارت آموزش و پرورش و سازمان مدارک علمی ایران؛
۴. مراجعه به تعدادی از دانشگاهها از جمله تهران، اصفهان، تربیت معلم، علامه طباطبایی و تربیت مدرس؛
۵. مراجعه به ستاد اقامه نماز استان اصفهان و تهران؛
۶. استفاده از سایتهای اینترنتی مذهبی مانند حوزه و شیعه.

۱. جامعه آماری: با بررسی ۴۹ مورد پژوهش انجام شده درباره موضوع این پژوهش، مشخص شد که ۱۷ مورد صرفاً به صورت توصیفی و یک مورد به شیوه کتابخانه‌ای انجام گرفته بود که امکان استفاده از آنها در این پژوهش نیست. همچنین، با توجه به موارد مربوط به ضعف روش‌شناسی مانند عدم امکان محاسبه اندازه اثر، روش نمونه‌گیری، روشهای آماری، و عدم وجود فرضیه‌های مشترک، ۱۷ طرح و پایان‌نامه دیگر نیز حذف گردید. در نهایت، برای تجزیه و تحلیل کردن پژوهش حاضر ۱۵ پژوهش مورد بهره‌برداری قرار گرفت. بنابراین، کلیه تحقیقاتی که در قالب طرح پژوهشی یا پایان‌نامه در استانهای کشور در طی سالهای ۱۳۸۰-۱۳۷۰ درباره نماز جماعت دانش‌آموزان انجام گرفت جامعه آماری را تشکیل داد. به علت محدود بودن جامعه

آماري و حساسيت موضوع، تعداد نمونه با جامعه آماری برابر در نظر گرفته شد.

۲. ابزار گردآوری اطلاعات: مطالعه منابع دست اول در زمینه موضوع تحقیق، ابزار اصلی جمع‌آوری اطلاعات این پژوهش را تشکیل می‌دهد، زیرا در روش فراتحلیل تمامی پژوهش‌های مربوط یا تعداد قابل توجهی از آنها باید مورد بررسی قرار گیرد. منظور از منابع دست اول، اصل پژوهش‌های انجام شده در زمینه مورد نظر است، زیرا در روش فراتحلیل گزارش‌های پژوهشی مختصر قابل استفاده نیست. علاوه بر آن، برای افزایش اعتبار نتایج پژوهشی، همگام انتخاب پژوهشها، بررسیهای زیر مورد توجه قرار گرفت:

الف) آیا با توجه به آماره‌های موجود امکان محاسبه اندازه اثر وجود دارد؟

ب) آیا پژوهش‌های مورد نظر حاوی اطلاعات کافی برای ترکیب کمی هستند؟

ج) آیا از روش نمونه‌گیری مناسب استفاده شده است؟

د) آیا از روش‌های آماری صحیح استفاده شده است؟

ه) ابزار گردآوری اطلاعات در هر پژوهش چه بوده و آیا روایی و پایایی آن بررسی شده است؟ در صورتی که ملاک‌های فوق در پژوهش صادق بوده آن پژوهش در فراتحلیل گنجانده شده است.

۳. روش تحلیل داده‌ها: ترکیب نتایج^۱ روش اصلی فراتحلیل است که پس از تبدیل آماره‌ها به شاخص I و برآورد اندازه اثر^۲، روش هدجس^۳ مورد استفاده قرار گرفته است. روش هدجس یکی از سه روشی است که در سال‌های اخیر در میان پژوهشگران عمومیت یافته است (استرنیر، ۲۰۰۳). روش هدجس و فرمولهای آن در کتاب فراهانی و عریضی معرفی شده است (۱۳۸۴).

رایجترین شاخص‌های مورد استفاده در فراتحلیل I و d است که I در پژوهش‌های همبستگی و d برای تفاوت‌های گروهی به کار می‌رود. در پژوهش حاضر از I استفاده شده و سایر آماره‌ها مانند X^2 و t با استفاده از فرمولهای تبدیلی، به I تبدیل شده‌اند. تفسیر اندازه‌های اثر بر مبنای رویکرد کوهن (۱۹۷۷) انجام شده است.

1- Combined Result Approach

2- Effect sizes

3- Hedges

همان‌طور که گفته شد، هدف اساسی فراتحلیل ترکیب اطلاعات پژوهش‌های متعددی است که احتمالاً با روش‌های گوناگون انجام شده است. برای مثال، اگر در یک پژوهش در سطح مقیاس‌های اسمی، فراوانی گزارش شده باشد باید از مجذور خبی و اگر در پژوهش دیگر مقیاسه دو گروهی انجام شده باشد باید از آزمون χ^2 استفاده شود. همچنین، اگر پژوهش رابطه‌ای باشد باید از ضریب همبستگی و اگر مقیاسه چند گروهی باشد باید از تحلیل واریانس استفاده نمود. موضوع فراتحلیل این است که چگونه این نتایج که با روش‌های گوناگون انجام شده است با یکدیگر ترکیب می‌گردد. اگر خواسته شود این نتایج ترکیب گردد باید یک متریک مشترک پیدا کرد. این متریک مشترک می‌تواند d ، g و Γ باشد. g شاخص گلاس، d شاخص کوهن و Γ ضریب همبستگی است که به عنوان متریک توسط هدجس و اوکلین استفاده شده است.

● برای تبدیل X^2 به Γ از فرمول زیر استفاده می‌شود (فراهانی، فریضی، ۱۳۸۴):

$$r = \sqrt{\frac{X^2}{n}} \quad n = \text{تعداد آزمودنی‌هاست.}$$

● برای تبدیل t به متریک Γ از فرمول زیر استفاده می‌شود:

$$r = \sqrt{\frac{t^2}{t^2 + df}} \quad df = \text{درجه آزادی}$$

● برای تبدیل F به متریک Γ با توجه به $t^2 = F$ ، از فرمول زیر استفاده می‌شود:

$$r = \sqrt{\frac{F}{F + df}}$$

● میانگین اندازه اثرها از فرمول زیر بدست می‌آید:

$$r = \frac{\sum_{i=1}^n r_i n_i}{\sum_{i=1}^n n_i}$$

n_i تعداد آزمودنیها در هر تحقیق مستقل و Γ_i ضریب همبستگی در هر تحقیق مستقل است.

اندازه اثر نشان دهنده میزان یا درجه حضور پدیده در جامعه است. هرچه اندازه اثر بزرگ‌تر باشد، درجه حضور پدیده بیشتر است. براساس تفسیر اندازه اثر کوهن، اگر $r=0/1$ و $d=0/2$ باشد، اندازه اثر کم، اگر $r=0/3$ و $d=0/5$ باشد، اندازه اثر متوسط و اگر $r=0/5$ و $d=0/8$ باشد، اندازه اثر زیاد است.

اگرچه روش فراتحلیل نسبت به روشهای سنتی گذشته از اهمیت بیشتر برخوردار است، اما کاربرد کورکورانه و بی‌دقتی در آن خطراتی دربر دارد، زیرا ممکن است سوگیری در نتایج ایجاد شود. از این‌رو، در هر مرحله از فرآیند تحلیل، باید موارد زیر را مورد توجه قرار داد:

۱. همه مطالعات انجام شده مربوط بررسی شود و فقط به مطالعات چاپ شده یا مطالعات سهل‌الوصول اکتفا نگردد. در این پژوهش تلاشهای فراوانی شد تا به همه پژوهشهای معتبر انجام شده دسترسی یابیم.

۲. فهرست مطالعات به کار رفته در فراتحلیل و ویژگیهای آنها منتشر شود. به همین دلیل، جزئیات پژوهشهای مورد استفاده در پژوهش، در ادامه مقاله آورده شده است. علاوه بر آن، پژوهشهای مشتمل در فراتحلیل با علامت * در قسمت منابع مشخص شده است.

۳. نحوه کدگذاری متغیرها و چگونگی رفع مشکلات کدگذاری بیان گردد. در این پژوهش، کدگذاری از طریق اعداد و ارقام مربوط به هر متغیر انجام گرفته است.

۴. از کمک چند نفر برای کدگذاری متغیرها استفاده شود و ارزشیابی دقیقی از پایایی میان کدگذاران به عمل آید. در این پژوهش کدگذاری را سه نفر انجام داده‌اند تا اشتباه در آن به حداقل برسد.

۵. همه متغیرهای مربوط که تجزیه و تحلیل می‌شوند، گزارش شوند تا از مشکلات ناشی از بهره‌گیری از روابط شانس میان مجموعه‌ای از متغیرها اجتناب گردد.

۶. تعمیم نتایج را به حیطه مشخص شده پژوهش محدود کند. به همین علت، در این پژوهش صرفاً به مباحث مربوط به عوامل مربوط به شرکت دانش‌آموزان در نماز جماعت پرداخته شده است.

یافته‌های پژوهش

قبل از ارائه یافته‌های پژوهش، اطلاعاتی پیرامون پژوهشهای مورد بررسی مطرح می‌گردد:

جدول شماره ۱. فراوانی و درصد پژوهشهای انجام شده براساس تنوع دوره تحصیلی

شخص	نوع دوره	ابتدایی	راهنمایی	متوسطه	راهنمایی و متوسطه	جمع
فراوانی		۱	۱	۲۰	۲۷	۴۹
درصد		۲/۰۴	۲/۰۴	۴۰/۸۱	۵۵/۱۱	۱۰۰

نتایج جدول شماره ۱ نشان می‌دهد که ۵۵/۱۱ درصد از پژوهشها به‌طور همزمان در دوره راهنمایی و متوسطه و ۴۰/۸۱ درصد از آنها در دوره متوسطه انجام شده است. میزان ۸۱/۶۴ درصد از پژوهشها به‌طور همزمان در مورد دختران و پسران انجام شده و ۱۴/۲۸ درصد آنها در مدارس پسرانه یا دخترانه انجام شده است (جدول شماره ۲).

جدول شماره ۲. فراوانی و درصد پژوهشهای انجام شده براساس جنسیت آزمودنیها

شخص	جنس	دختر	پسر	دختر و پسر	نامشخص	جمع
فراوانی		۱	۶	۴۰	۲	۴۹
درصد		۲/۰۴	۱۲/۲۴	۸۱/۶۴	۴/۰۸	۱۰۰

از تعداد ۴۹ پژوهش مورد بررسی در سراسر کشور، ۱۵ عدد برای تجزیه و تحلیل انتخاب شد که مشخصات آن در جدول شماره ۳ آورده شده است.

جدول شماره ۳. اطلاعات تفصیلی پیرامون پژوهشهای مورد استفاده در فراتحلیل

ردیف	پژوهشگر	محل پژوهش	سال انجام پژوهش	تعداد فرضیه‌های اصلی	تعداد فرضیه‌های فرعی	تعداد نمونه
۱	سیدمحمد رضا امیری محمدآبادی	اصفهان	۱۳۸۰	۴	-	۱۴۰
۲	کیومرث بشلیده و همکاران	خوزستان	۱۳۷۹	۳	۹	۱۰۶۲
۳	رمضان جهانیان	تهران	۱۳۷۶	۴	۲۸	۶۰۰
۴	بهروز حسن بیگلر	طرح کشوری	۱۳۷۲	۷	-	۲۴۶۴۰
۵	روح‌ا... حسینی	کرمانشاه	۱۳۷۴	۶	۲۰	۱۰۰۰
۶	علی سادئی	مرکزی	۱۳۷۴	۵	-	۶۶۰
۷	شمسی سبیلان اردستانی	اصفهان	۱۳۷۹	۸	-	۱۵۵
۸	زهرا شعبانی	اصفهان	۱۳۷۲	۸	۱۹	۵۰۰
۹	محمد صادقی و همکاران	گلستان	۱۳۷۸	۱۱	-	۳۷۱
۱۰	محمد عسگری	همدان	۱۳۷۸	۸	-	۱۲۰۰
۱۱	نادر فرشی	آذربایجان شرقی	۱۳۷۹	۱۲	-	۱۲۸۰
۱۲	مهناز قوی فکر و همکاران	تهران	۱۳۸۰	۲	-	۴۵۰
۱۳	جلال مالک ایمنچه	اردبیل	۱۳۷۴	۶	-	۶۰۰
۱۴	احمد مایلی	آذربایجان غربی	۱۳۷۶	۹	-	۷۰۰
۱۵	احمد رضا مسعودی فر	خراسان	۱۳۷۵	۱۰	-	۴۰۰
	مجموع			۱۰۳	۷۶	۳۳۷۵۸

بر اساس داده‌های جدول شماره ۳ تعداد کل فرضیه‌ها در پژوهشهای مورد استفاده ۱۷۹ عدد است که از این تعداد ۱۰۳ فرضیه اصلی و بقیه؛ یعنی ۷۶ عدد فرعی بوده است. در جدول شماره ۴، فراوانی فرضیه‌ها در پانزده پژوهش مورد بررسی مشخص شده است.

جدول شماره ۴. فراوانی و درصد پژوهشهای مورد استفاده برحسب تعداد فرضیه اصلی

شاخص	تعداد فرضیه‌های اصلی			جمع
	۱-۵	۶-۱۰	۱۱-۱۵	
فراوانی	۸	۴	۳	۱۵
درصد	۵۳	۲۷	۲۰	۱۰۰

روشهای آماری استفاده شده در پژوهشهای مورد بررسی عمدتاً خی دو و ضریب همبستگی بوده که اطلاعات دقیق آن در جدول شماره ۵ آورده شده است:

جدول شماره ۵. فراوانی و درصد پژوهشهای مورد استفاده برحسب روش آماری

ردیف	روش آماری	فراوانی	درصد
۱	خی دو	۸	۵۳/۴
۲	ضریب همبستگی	۳	۲۰
۳	خی دو و ضریب همبستگی	۲	۱۳/۳
۴	سایر روشها	۲	۱۳/۳
	جمع	۱۵	۱۰۰

از مجموع ۱۰۳ فرضیه اصلی و ۷۶ فرضیه فرعی فقط تعداد ۹۶ فرضیه در ۲۶ متغیر قابل ترکیب بوده که فراوانی مربوط به هر کدام، به تفکیک در جدول شماره ۶ مشخص شده است. تعداد ۲۶ متغیر تعدیلی مربوط به پژوهشهای مستقل در ستون اول و دوم جدول شماره ۶ آمده است. برای هر متغیر تعدیلی از تعدادی پژوهش مستقل استفاده شده که تعداد این پژوهشها در ستون سوم جدول ۶ آورده شده است. هر کدام از ۲۶ سؤال پژوهش از ترکیب اندازه اثر چند مطالعه مستقل حاصل گردیده است. بیان سؤلهای پژوهشی در این جدول به ترتیب، هفت طبقه‌بندی از متغیرهای مؤثر برای شرکت در نماز جماعت را مشخص می‌سازد.

همان‌طور که توضیح داده شد، محاسبه اندازه اثر براساس شاخص آماری I (همبستگی)

صورت پذیرفته است که فرمولهای آن در بخش روش توضیح داده شد. بنابراین، داده‌های جدول نشان می‌دهند که بزرگترین میانگین وزنی همبستگی مربوط به شش متغیر میزان آشنایی با احکام نماز (۰/۶۷۲۹)، حضور مربی تربیتی (۰/۶۴۵۵)، امکانات فیزیکی نمازخانه (۰/۶۱۱۴)، گرایشهای مذهبی (۰/۵۷۶۰)، تبلیغات رسانه‌های گروهی (۰/۵۷۰۴) و کیفیت آموزش در مدرسه (۰/۵۲۵۱) است که همبستگی بسیار زیاد با حضور دانش‌آموزان در نماز جماعت مدارس دارند.

سه متغیر دیگر شامل ردیفهای ۲۲، ۱۰ و ۲۰ جدول شماره ۶ به ترتیب اولویت، همبستگی نسبتاً زیاد و سه متغیر ردیفهای ۱۸، ۲۳ و ۱۵ همبستگی متوسط با میزان حضور دانش‌آموزان در نماز جماعت مدارس دارند. چهارده متغیر باقیمانده همبستگی کمی با حضور دانش‌آموزان در نماز جماعت مدارس دارند.

بزرگترین واریانس در جامعه (۱/۲۱۹۱) مربوط به حضور مربی تربیتی در مدارس و ارتباط آن با میزان شرکت دانش‌آموزان در نماز جماعت بوده است. به عبارت دیگر، در مدارس دارای مربی کارآزموده، برپایی نماز جماعت و شرکت دانش‌آموزان در این فریضه الهی دارای قوت بیشتری است.

جدول شماره ۶. خلاصه نتایج حاصل از فراتحلیل ۲۶ سؤال پژوهش

سؤال پژوهش	تعداد متغیر	میانگین وزنی اندازه اثر*	اریانس آماره δ_T^2	اریانس آماره جامعه δ_p^2
الف) عوامل فردی گرایشهای مذهبی میزان آشنایی با احکام نماز جنسیت پایه تحصیلی	۲	۰/۵۷۶۰	۰/۰۰۷۶	۰/۰۰۶۶
	۳	۰/۶۷۲۹	۰/۳۷۰۹	۰/۳۷۰۷
	۴	۰/۰۴۵۹	۰/۰۰۴۲	۰/۰۰۳۱
	۲	۰/۱۱۹۰	۰/۰۰۰۶	۰/۰۰۲۱
ب) عوامل خانوادگی وضعیت اعتقادی خانواده عملکرد تربیتی والدین تحصیلات والدین شغل والدین	۶	۰/۱۸۶۰	۰/۰۱۲۴	۰/۰۱۰۹
	۳	۰/۰۹۰۷	۰/۰۰۷۲	۰/۰۰۵۸
	۳	۰/۱۰۳۹	۰/۰۰۱۵	۰/۰۰۰۶
	۲	۰/۲۹۱۰	۰/۰۰۱۴	۰/۰۰۴۱
ج) انسانی درون مدرسه‌ای حضور دبیران و کارکنان در نماز جماعت روابط صمیمانه مسؤولان مدرسه نوع ارتباط معلمان با دانش‌آموزان حضور مربی تربیتی در مدارس میزان محبوبیت مربی تربیتی تسویق دانش‌آموزان اهمیت دادن به دانش‌آموزان	۵	۰/۲۸۶۰	۰/۰۶۳۳	۰/۶۲۲
	۴	۰/۴۶۷۰	۰/۰۷۱	۰/۶۹۶
	۳	۰/۲۵۶۷	۰/۰۳۸۸	۰/۰۳۷۹
	۵	۰/۶۴۵۵	۰/۲۱۹۹**	۰/۲۱۹۱
	۳	۰/۲۳۸۹	۰/۲۹۹۷	۰/۲۹۸۴
	۳	۰/۲۷۶۴	۰/۰۵۳۴	۰/۰۵۲۱
	۳	۰/۳۵۱۷	۰/۰۰۹۱	۰/۰۰۷۸
د) عوامل فیزیکی درون مدرسه‌ای امکانات فیزیکی مدرسه امکانات فیزیکی نمازخانه	۷	۰/۳۰۹۹	۰/۰۲۲۵	۰/۰۲۱۴
	۶	۰/۶۱۱۴	۰/۱۶۷۲	۰/۱۶۶۶
ه) سایر عوامل آموزشی برنامه‌ریزی مدیران و مربیان کیفیت آموزش در مدرسه کیفیت آموزش مذهبی کیفیت فوق برنامه کتابهای دینی و نشریات مذهبی	۳	۰/۳۸۵۱	۰/۱۱	۰/۱۰۸۶
	۴	۰/۵۲۵۱	۰/۱۵۱	۰/۱۵۰۳
	۲	۰/۴۱۴۵	۰/۱۹۳۵	۰/۱۹۲۷
	۴	۰/۱۴۴۷	۰/۰۴۸۲	۰/۰۴۷۱
	۴	۰/۴۱۴۸	۰/۴۳۰۲	۰/۴۲۸۸
و) عوامل مربوط به همسالان وضعیت اعتقادی دوستان معاشرت با دوستان و همسالان	۶	۰/۳۶۶۵	۰/۰۴	۰/۰۳۸۹
	۲	۰/۱۹۵۳	۰/۰۰۹۲	۰/۰۰۷۹
ز) جو و محیط اجتماعی تبلیغات رسانه‌های گروهی الگوپذیری اجتماعی	۶	۰/۵۷۰۴	۰/۳۵۵۳	۰/۳۵۴۶
	۲	۰/۲۰۶۳	۰/۰۲۱۲	۰/۰۱۹۴

* اندازه اثر هر متغیر در زمینه با شرکت دانش‌آموزان در نماز جماعت

** اریانس آماره می‌تواند بیشتر از اریانس تبیین شده باشد.

از میان عوامل فردی، میزان آشنایی با احکام نماز، بزرگترین میانگین وزنی (۰/۶۷۲۹) را به خود اختصاص داده است. همچنین، گرایشهای مذهبی (پس از عامل فوق) میانگین وزنی برابر با ۰/۵۷۶۰ را نشان می‌دهد. از میان عوامل مربوط به خانواده، شغل والدین دارای بزرگترین میانگین وزنی (۰/۲۹۱۰) و وضعیت اعتقادی خانواده (۰/۱۸۶۰) در رده بعدی اهمیت قرار گرفته است.

از میان عوامل انسانی - آموزشی، حضور مربی تربیتی در مدارس (۰/۶۴۵۵)، روابط صمیمانه اولیای مدرسه با دانش‌آموزان (۰/۴۶۷۰) و اهمیت دادن به دانش‌آموزان (۰/۳۵۱۷) به ترتیب بالاترین میانگین وزنی را داشته است.

از عوامل فیزیکی - آموزشی، امکانات فیزیکی نمازخانه (۰/۶۱۱۴) و سایر عوامل شامل کیفیت آموزش در مدرسه (۰/۵۲۵۱) بزرگترین میانگین وزنی اندازه اثرها را به خود اختصاص داده است.

وضعیت اعتقادی دوستان، دارای میانگین وزنی اندازه اثرها ۰/۳۶۶۵ بوده است که حاکی از اهمیت تأثیر همسالان در دانش‌آموزان است.

از میان متغیرهای مربوط به جو و محیط اجتماعی، متغیر تبلیغات رسانه‌های گروهی همبستگی بالایی کسب کرده (۰/۵۷۰۴) که نشان دهنده تأثیر رسانه در کل جامعه است.

برای محاسبه واریانس آماره میانگین اندازه اثرها، میانگین موزون مجذور تفاضل $(P_i - \bar{P})^2$ یعنی میانگین اندازه اثرها از اندازه اثر مستقل در هر پژوهش محاسبه شده است. چنانکه دیده می‌شود تشابه در گرایشهای مذهبی بیش از میزان آشنایی با احکام نماز در پژوهشهای مستقل بوده است. بیشترین تشابه در پژوهشها در عوامل انسانی درون مدرسه‌ای در اندازه اثر تحقیقها در اهمیت دادن به دانش‌آموزان و در عوامل مربوط به همسالان، معاشرت با دوستان و همسالان بوده است. توضیحات تفصیلی یافته‌ها، همراه با طرح پژوهشهای مرتبط و بحث و بررسی آنها در قسمت بعد مقاله ارائه می‌گردد.

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر مشخص کرد که عوامل مؤثر بر جذب و شرکت دانش‌آموزان در نماز جماعت چه عواملی هستند و تا چه حد تأثیرگذارند. با طبقه‌بندی این عوامل، امکان بررسی دقیق و منطقی

فراهم گردید. بررسی میانگینهای وزنی که در جدول شماره ۶ ثبت گردیده است، نشان می‌دهد که از میان عوامل فردی، میزان آشنایی با احکام نماز و همچنین گرایشهای مذهبی دانش‌آموزان میانگین وزنی بالاتر داشته است. بنابراین، نتیجه می‌گیریم که درونی شدن مسائل مذهبی و ارزشهای دینی سبب گرایش آنان به نماز جماعت می‌شود و اگر بتوان با روشهای مناسب ارزشها را درونی ساخت، مسلماً آنها به طور طبیعی و با احساس رضایت قلبی، آن رفتارهای منطبق با ارزشها را خواهند آموخت. البته، پرورش احساس مذهبی کاری بس ظریف و درعین حال آسان است. شعبانی (۱۳۷۲، ص: ۶) معتقد است اگر در این دوران شور مذهبی نوجوانان به طرز منطقی و صحیحی هدایت شود، می‌توان زیربنای دیانت را در آنان مستحکم ساخت و آنان را از بسیاری از سردرگمی‌ها، حیرتها و انحرافها نجات داد و به آرامش رساند. علی‌رغم فردی بودن این موضوع، نباید نقش سایر عوامل مانند خانواده و اجتماع فراموش شود. چرا که نوع گرایشها و میزان آگاهیهای فرد نسبت به مسائل به سایر عوامل نیز بستگی دارد. در میان عوامل فردی، میان پایه تحصیلی دانش‌آموزان و شرکت آنان در نماز جماعت رابطه معنادار وجود نداشته است، بنابراین می‌توان استنباط نمود که به‌طور کلی آمادگی پذیرش اصول و رفتارهای مذهبی در سنین مختلف نوجوانی وجود دارد.

میان عامل جنسیت دانش‌آموزان و شرکت آنان در نماز جماعت رابطه معنادار وجود داشته است، یعنی دختران بیشتر از پسران حضور داشته‌اند. مسعودی‌فر (۱۳۷۵) رشد اجتماعی دختران شرکت‌کننده در نماز جماعت را بیشتر از پسران اعلام کرده است و به تأثیر فرآیندهای شناختی دختران که بحران بلوغ را پشت سر گذاشته و با فراغ بال بیشتر به تجربه اندوزی، درون‌سازی و برون‌سازی شناختی پرداخته‌اند، اشاره می‌کند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که رشد اجتماعی دختران نه تنها بالاتر از پسران است، بلکه دختران از ثبات بیشتر نسبت به پسران برخوردارند.

پژوهش کمالی‌نهاد (۱۳۷۵) نیز گرایش نوجوانان دختر به نماز جماعت را بیش از پسران دانسته است. بنابراین، لازم است در زمینه جذب بیشتر دانش‌آموزان پسر به نماز جماعت مدارس تمهیداتی اندیشیده شود.

در میان عوامل خانوادگی، شغل والدین و وضعیت اعتقادی خانواده میانگین وزنی بیشتر داشته است. شغل والدین تفاوت معنادار را نشان داده است. شاید بتوان چنین نتیجه‌گیری کرد که کثرت گرفتاریهای شغلی گاهی مانع ایجاد ارتباط لازم میان والدین و فرزندان می‌گردد. عملکرد

تربیتی والدین نیز تفاوت معنادار با شرکت دانش‌آموزان در نماز جماعت نشان داده است. سیلان (۱۳۷۹) طی پژوهشی به این نتیجه رسیده است که وضعیت اعتقادی والدین نقشی مستقیم در شرکت دانش‌آموزان در نماز جماعت ایفا می‌نماید. البته، میان میزان تحصیلات والدین و شرکت دانش‌آموزان در نماز جماعت تفاوت معنادار وجود نداشته است. این نتیجه در پژوهش صادقی (۱۳۷۸) نیز نشان داده شده که میان تحصیلات پدر و مادر با نگرش و همچنین اقامه نماز به وسیله آنان رابطه معنادار وجود نداشته است.

مسلمانان در خانواده‌هایی که از شعور مذهبی بالایی برخوردارند، درصد فرزندان نمازخوان و شرکت‌کننده در نماز جماعت بیشتر است (سیلان اردستانی، ۱۳۷۹). در این خانواده‌ها والدین با برخورد های منطقی و جذاب خود و تکریم نماز جماعت و پیشقدم شدن در آن، فرزندان را به نماز جماعت ترغیب می‌نمایند. خانواده‌ای که فرزندان خود را به خوبی تربیت می‌کند، آنها را در برابر آنچه فطرت را تحت تأثیر عوامل منفی قرار می‌دهد، واکسینه می‌کند و از طریق یادگیری مشاهده‌ای، الگویی تأثیرگذار است. اگر نخستین، نمونه بازر انسانهای متدین باشند، اثرگذارتر خواهند بود. در هر حال، پدر و مادر نخستین الگوهای فرزندان خود هستند و بسیاری از افراد ممکن است تا پایان عمر نسبت به آنچه در خانواده آموخته‌اند، وفادار بمانند. بنابراین، خانواده نقش اساسی در زمینه تربیت فرزندان ایفا می‌نماید، زیرا نخستین تجربه‌های زندگی فرد در خانواده و در روابط با والدین و سایر فرزندان شکل می‌گیرد. فراهم آوردن فضایی آرام در خانه سبب ایجاد تعادل روحی و عاطفی در فرزندان می‌شود و سایر فعالیتها را به نحو مثبت و مؤثر تحت تأثیر قرار می‌دهد. حسن بیگلو (۱۳۷۱) تأکید کرده است که همکاری خانه و مدرسه در هدایت مذهبی دانش‌آموزان مؤثر است. در همین راستا، زنگی‌آبادی (۱۳۷۲) نیز نقش والدین را در جذب فرزندان به نماز حایز اهمیت دانسته است.

از میان عوامل آموزشگاهی (انسانی درون مدرسه‌ای) نقش حضور مربی تربیتی در مدارس پررنگ‌تر از سایر عوامل بوده است. نکته حایز اهمیت این است که بیشترین واریانس (۱/۲۱) در این مورد مشاهده شده است. این امر می‌تواند نشان دهنده این موضوع باشد که مربیان تربیتی در حکم چهره شاخص مذهبی در مدرسه زیر ذره‌بین نگاه دانش‌آموزان قرار دارند. اگر به جای صرفاً پرداختن به امر و نهی دانش‌آموزان و تلاش برای تغییر مصنوعی محیط مدرسه، خودسازی مذهبی و اخلاقی را سرلوحه امور خویش قرار دهند و رفتار و کردارشان در مدرسه به

نحوی باشد که دانش‌آموزان آنها را به عنوان یک الگوی مذهبی بپذیرند، در این صورت می‌توانند به‌طور قابل توجهی بر گرایش مذهبی دانش‌آموزان تأثیرگذار باشند (طالبان، ۱۳۷۷، ص: ۴۸). سایر عواملی که با میزان شرکت دانش‌آموزان در نماز جماعت رابطه معناداری داشته، روابط صمیمانه میان دست‌اندرکاران مدرسه و دانش‌آموزان، و اهمیت دادن به دانش‌آموزان بوده است. در این زمینه، جهانیان (۱۳۷۶) نیز رابطه‌ای معنادار میان ارتباط صمیمانه مسؤولان مدرسه با دانش‌آموزان و شرکت آنها در نماز جماعت به دست آورده است. وی اضافه کرده که اهمیت قایل شدن برای دانش‌آموزان شرکت کننده در نماز جماعت بر شرکت گسترده آنها در این فریضه الهی مؤثر است.

برقراری ارتباط مناسب و صمیمی مسؤولان مدرسه با دانش‌آموزان و تکریم و شخصیت دادن به دانش‌آموزان می‌تواند بر جذب آنان به اقامه نماز جماعت مؤثر باشد. نقش مدیر و مربی آموزشگاه در ارزش قائل شدن برای اقامه نماز در مدرسه، برنامه‌ریزی مناسب و ارائه خدمات لازم، هرگز از چشمان تیزبین دانش‌آموزان پنهان نمی‌ماند و می‌تواند تأثیری بسزا در ایجاد جاذبه یا دافعه در آنها داشته باشد. اهتمام و جدیت اولیای مدارس از طریق مسئولیت دادن به دانش‌آموزان در فعالیتهای مختلف آموزشی و تربیتی گروههای گوناگون دانش‌آموزی نیز می‌تواند به عنوان بهترین تشویق در جذب آنها به نماز جماعت تأثیرگذار باشد (جهانیان، ۱۳۷۶ و طالبان، ۱۳۷۷).

یافته‌های پژوهش نشان داد که نقش عوامل فیزیکی مربوط به نمازخانه دارای میانگین وزنی بالایی بوده و این حاکی از این است که امکانات و محیط فیزیکی نمازخانه مدرسه در میزان شرکت دانش‌آموزان در نماز جماعت بسیار مؤثر است. نتایج پژوهشهای مالک ایمچه (۱۳۷۴)، جهانیان (۱۳۷۶) و فرشی (۱۳۷۹) نیز نشان‌دهنده این است که شرایط و امکانات فیزیکی مدرسه از عوامل مؤثر بر اقامه نماز جماعت از سوی دانش‌آموزان است. عواملی که در کیفیت محیط فیزیکی دخیل است، عبارتند از: پاکیزگی، آراستگی و جذابیت مکان اقامه نماز، وسعت و بزرگی مکان اقامه نماز، کمیت و کیفیت فرشها و موکتها، کیفیت صدا در محل برگزاری نماز، وضعیت تبلیغات اعم از پوستر، تراکت، پلاکارد و غیره، وضعیت نور و رنگ نمازخانه، وجود مهر و جانماز کافی، معطر و خوشبو بودن محل اقامه نماز، وضعیت جاکفشی نمازخانه، به اندازه کافی بودن سرویسهای بهداشتی و دستشویی، وجود وسایل سرمازا و گرمازا در نمازخانه.

در میان سایر عوامل آموزشگاهی، کیفیت آموزش در سطح مدرسه به‌طور عام و آموزش مذهبی به‌طور خاص بالاترین میانگین وزنی را به خود اختصاص داده است. همچنین، نقش کتابهای دینی و نشریات مذهبی در این زمینه قابل تأمل است. در این زمینه، سادئی (۱۳۷۴)، جهانیان (۱۳۷۶) و سیلان (۱۳۷۹) آموزش مذهبی و وجود کتابهای درسی و نشریات مذهبی در مدارس را از عوامل مؤثر در جذب دانش‌آموزان به برنامه‌های مذهبی دانسته‌اند. علاوه بر این عوامل، برنامه‌ریزی مدیران و مربیان برای اقامه نماز جماعت در رده بعدی اهمیت، رابطه‌ای معنادار با میزان شرکت دانش‌آموزان در نماز جماعت داشته است (جهانیان، ۱۳۷۶ و قوی‌فکر، ۱۳۸۰). در این زمینه، می‌توان اذعان داشت که نحوه آموزش و روشهای مورد استفاده در مدرسه مستقیماً در ایجاد رغبت به مسائل مذهبی مداخله می‌نماید. بنابراین، محتوای کتابهای دینی در مدارس بسیار حایز اهمیت است و باید به این نکته پرداخت که این محتوا تا چه میزان تأثیر مثبت دارد و نیازمند چه تغییراتی است.

وضعیت اعتقادی دوستان نیز از جمله عواملی است که تحت عنوان نقش گروه همسالان همواره در مباحث روان‌شناختی مطرح بوده است. بهره‌مندی دانش‌آموزان از دوستان نمازخوان و معتقد به مسائل مذهبی و عدم همنشینی با دوستان ناباب از اهمیت خاصی برخوردار است. در این زمینه زنگی‌آبادی (۱۳۷۲) و مسعودی‌فر (۱۳۷۵) به این نتیجه رسیده‌اند که پایبند بودن دوستان به اعتقادات مذهبی، مشوق بسیار خوبی برای دعوت دانش‌آموزان به نماز جماعت و اعتقادات مذهبی است.

از میان عوامل اجتماعی، تبلیغات رسانه‌های گروهی، میانگین وزنی قابل توجهی داشته است که ضرورت دارد این امر مورد توجه مسؤولان جامعه قرار گیرد. نتایج پژوهشهای انجام شده توسط سیلان اردستانی (۱۳۷۹)، شعبانی (۱۳۷۲) و فرشی (۱۳۷۹) نیز مؤید نقش تبلیغات و برنامه‌های رسانه‌های گروهی در زمینه اقامه نماز جماعت است.

مسئله نتایج این پژوهش می‌تواند مورد بهره‌گیری برنامه‌ریزان مذهبی، فرهنگی و اجتماعی کشور و به‌ویژه مسؤولان آموزش و پرورش، مدیران، مربیان و معلمان قرار گیرد. همچنین، تحلیل نتایج می‌تواند زمینه لازم را برای رونق بخشیدن هرچه بیشتر به نماز جماعت در مدارس فراهم نماید. در این راستا، پیشنهادهای کاربردی زیر ارائه می‌شود:

● تشکیل ستاد اقامه نماز مرکب از نمایندگان دانش‌آموزان، اولیا، معلمان و مربی پرورشی

تحت نظارت مدیر آموزشگاه برای تدوین برنامه‌های مناسب اقامه نماز جماعت و نظارت بر اجرای آن.

● مشارکت بیشتر دانش‌آموزان در برپایی نماز جماعت از طریق تشکیل گروههای فعال دانش‌آموزی و پذیرش و تکریم آنها از سوی مسئولان مدارس.

● برگزاری مسابقات منطقه‌ای، استانی و کشوری مربوط به احکام و فلسفه نماز با تأکید بر نماز جماعت میان دانش‌آموزان و معلمان.

● تهیه بروشورها و تراکتهای جذاب و مناسب تبلیغاتی در زمینه نماز و نماز جماعت برای بهره‌گیری دانش‌آموزان و معلمان از آنها.

● برنامه‌ریزی برای جذب و تربیت مربیان پرورشی علاقه‌مند و مجرب.

● تأکید بر افزایش میزان حضور معلمان و مسئولان مدارس در نماز جماعت مدارس.

● طول ندادن بیش از حد نماز و تعقیبات آن.

● انتخاب امام جماعتی که به سهولت بتواند با دانش‌آموزان ارتباط برقرار نماید.

● فراهم ساختن فضای فیزیکی مناسب برای اقامه نماز جماعت و پیش‌بینی این‌گونه فضاها در طراحی ساختمان مدارس جدید.

● افزایش امکانات نمازخانه‌های موجود شامل فرش و موکت، مهر و جانماز، وسایل سرمازا و گرمازا و وضوخانه کافی و بهداشتی.

● توجه به زیباسازی، آذین‌بندی و جذاب کردن فضای نمازخانه‌ها.

● ارائه پیامهای تربیتی مرتبط با نماز در کتابهای درسی، به‌ویژه کتابهای مربوط به تعلیمات دینی.

● توجه کردن مراکز فرهنگی و رسانه‌های گروهی، بویژه صدا و سیما به اهمیت نماز و نماز جماعت از طریق انجام تبلیغات مستقیم و غیرمستقیم و الگوسازی جذاب و مناسب در این زمینه.

منابع

- منابعی که با نشانه * مشخص شده پژوهشهایی هستند که در فراتحلیل گنجانیده شده‌اند.
- قرآن کریم
- آزادیان، حسین. (۱۳۷۳). نظرات دانش‌آموزان دبیرستانی شهر ساوه در رابطه با استقبال از نماز مدارس با تأکید بر علل عدم استقبال. استان مرکزی: طرح پژوهشی شورای تحقیقات.
- بشلیده*، کیومرث و همکاران. (۱۳۷۹). بررسی عوامل درون مدرسه‌ای جذب دانش‌آموزان دختر و پسر دبیرستانهای سراسر استان خوزستان با روش تجزیه و تحلیل عوامل (Factor analysis). شورای تحقیقات آموزش و پرورش استان خوزستان.
- بنائیان سفید، محمد. (۱۳۷۲). نگرش دانش‌آموزان نسبت به اقامه نماز در مدارس استان سمنان. شورای تحقیقات آموزش و پرورش استان سمنان.
- بهرامی، اشرف. (۱۳۷۹). بررسی عوامل مدرسه‌ای تمایل دانش‌آموزان نسبت به اقامه نماز جماعت در مقطع راهنمایی و دبیرستان. دانشکده مدیریت و برنامه‌ریزی (پایان‌نامه).
- جعفریان، صدیقه. (۱۳۷۸). بررسی عوامل مؤثر بر رضایت شغلی در سازمانهای آموزشی به روش فراتحلیل. تهران: دانشگاه علامه طباطبایی (پایان‌نامه).
- جهانیان*، رمضان. (۱۳۷۶). بررسی جاذبه‌ها و دافعه‌ها در اقامه نماز جماعت دبیرستان‌های پسرانه شهر تهران. شورای تحقیقات آموزش و پرورش استان تهران.
- حسن بیگلر*، بهروز. (۱۳۷۲). بررسی علل و عوامل درون مدرسه‌ای مؤثر بر جذب دانش‌آموزان به نماز. طرح کشوری. پژوهشکده تعلیم و تربیت وزارت آموزش و پرورش.
- حسینی*، روح‌ا... (۱۳۷۴). بررسی راههای جذب دانش‌آموزان به نماز. طرح پژوهشی، شورای تحقیقات آموزش و پرورش استان کرمانشاه.
- دلاور، علی. (۱۳۷۴). مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و علوم اجتماعی. تهران: انتشارات رشد.
- زنگی آبادی، مهدی. (۱۳۷۲). بررسی شیوه و روشهای جذب دانش‌آموزان کلاسهای دوم و سوم متوسطه به نماز و نماز جماعت در دبستان کرمان. شورای تحقیقات آموزش و پرورش استان کرمان.
- سادئی*، علی. (۱۳۷۴). بررسی عوامل مؤثر در ترغیب دانش‌آموزان به نماز با تأکید بر عوامل درون مدرسه‌ای. شورای تحقیقات آموزش و پرورش استان مرکزی.

- سیلان اردستانی*، شمسی. (۱۳۷۹). راههای گسترش فرهنگ نماز در بین دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهرستان اردستان. دانشگاه آزاد اسلامی خوراسگان (پایان‌نامه).
- شعبانی*، زهرا. (۱۳۷۲). عوامل مؤثر در جذب بیشتر دانش‌آموزان دبیرستان به نماز جماعت مدارس اصفهان. شورای تحقیقات آموزش و پرورش استان اصفهان.
- شکرکن، حسین (۱۳۷۷). فراتحلیل. نشریه پژوهش در آموزش. مجموعه مقاله‌ها. پژوهشکده تعلیم و تربیت.
- صادقی*، محمد و همکاران. (۱۳۷۸). بررسی نگرش دانش‌آموزان نسبت به فریضه نماز در استان گلستان. شورای تحقیقات آموزش و پرورش استان گلستان.
- صفایی فیروزآبادی، صدیقه. (۱۳۷۱). بررسی عوامل مؤثر در جذب جوانان به نماز جماعت مدارس یزد. شورای تحقیقات آموزش و پرورش استان یزد.
- طالبان، محمدرضا. (۱۳۷۷). میزان همبستگی عوامل مدرسه‌ای با گرایش نسبت به نماز در دانش‌آموزان دوره متوسطه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد.
- عسگری*، محمد. (۱۳۷۸). بررسی نگرش و راههای جذب دانش‌آموزان دوره راهنمایی و متوسطه استان همدان نسبت به طرح اقامه نماز. شورای تحقیقات آموزش و پرورش استان همدان.
- غمخوار یزدی، محمدجواد. (۱۳۷۷). جایگاه نماز در ادیان الهی. نشر الف.
- فراهانی، حجت‌اله، عریضی، حمیدرضا. (۱۳۸۴). اصول پیشرفته پژوهش در علوم انسانی. اصفهان: انتشارات جهاد دانشگاهی اصفهان.
- فرشعی*، نادر. (۱۳۷۹). عوامل درون مدرسه‌ای مؤثر در ترغیب نوجوانان و جوانان به اقامه نماز در استان آذربایجان شرقی. شورای تحقیقات آموزش و پرورش استان آذربایجان شرقی.
- قوی فکر*، مهناز (۱۳۸۰). بررسی راهکارهای ایجاد انگیزه در دانش‌آموزان به نماز جماعت در دبیرستانهای دخترانه منطقه ده تهران. تهران: شورای تحقیقات آموزش و پرورش تهران.
- کمالی نهاد، محمدعلی. (۱۳۷۱). بررسی عوامل خانوادگی - مدرسه‌ای گرایش دانش‌آموزان به نماز جماعت. شورای تحقیقات آموزش و پرورش استان مرکزی.
- گال و همکاران. (۱۹۹۶). روشهای تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روانشناسی، ج ۱. (ترجمه نصر و همکاران، ۱۳۸۲). تهران: انتشارات سمت و دانشگاه شهید بهشتی.
- مالک ایمچه*، جلال. (۱۳۷۴). بررسی راههای جذب دانش‌آموزان به اقامه نماز جماعت

در مدارس استان آذربایجان. (اردبیل) شورای تحقیقات آموزش و پرورش استان آذربایجان.
 - مسعودی فر*، احمد رضا. (۱۳۷۵). بررسی عوامل مؤثر در گرایش نوجوانان دبیرستانهای
 شهر مشهد به نماز جماعت. شورای تحقیقات آموزش و پرورش استان خراسان.

- Bauer, N. J. (1995). *Likely Implications of the Thought of Dewey and James Regarding a School Prayer Amendment*. Cortland, N.Y.

- Cohen, J. (1977). *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences*. New York: Academic Press.

- Hayes, R. (1996). Forecasting the future of research. *Moral Education*. Vol. 20, No. 4, P. 16-25.

- Lee, J. W. (2002). *When Sport and Religion Combin*. DAL – A 63/02.

- Partige, S.(1995) *Character Education? Moral Education? Standards? A Discussion*, USA., North Carolina.

- Romanowski, M. H. (2002). Is School Prayer the Answer? *Educational Forum*, Vol66, No.2, P. 154-161.

- Sass, C. R. (1995). One Nation Under God? School Prayer and the First Amendment. Teacher's Guide. U. S, Virginai. *Eric No: EP 395874*.

- Streiner, D.L. (2003). Meta analysis: A 12 steps program. Retrived From: [www. Eamh.net](http://www.Eamh.net).